

संस्कृत व्याकरणकार

संपादक

डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार

संस्कृत व्याकरणकार Sanskrit Vyakarankar

डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार

संस्कृत विभाग प्रमुख

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

आणि

अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,

स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड.

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड

ISBN No. 978-81-955479-0-6

संस्कृत व्याकरणकार

Sanskrit Vyakarankar

संपादक – डॉ. प्रशांत बा. बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर. जि. लातूर

मोबाईल नं. 9764120822

प्रकाशक

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (खु.) नांदेड ३४३१६०५

मो. ९६२३९७९०६७

www.wiidrj.com

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)

९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०२२

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ७५ /-

या पुस्तकातील कोणताही भाग किंवा मजकूर संपादकाच्या व लेखकाच्या परवानगीशिवाय संदर्भासाठी वापरू नये.

अनुक्रमणिका

अ.क	नाटके	लेखक	पृष्ठ क्र.
१	संस्कृत भाषेतील व्याकरण शास्त्र	प्रा. राजेन्द्र प्रसाद किशनराव आर्य	०७
२	पाणिनी	प्रा. गणेश पेटकार	१२
३	नन्दिकेश्वर	डॉ. शशिकांत दरगु	१७
४	कात्यायन	प्रा. शंकर घाडगे	२२
५	व्याकरणाचार्य महर्षी पतंजलि	प्रा. अभय पाटील	२९
६	पतंजलिकृत महाभाष्य मे पठित संस्कृत व्याकरण के आचार्य	डॉ. अखिलेश शर्मा	३४
७	जयादित्य वामन	प्रा. डॉ. अरुण चव्हाण	४०
८	भर्तृहरि जीवन परिचय	प्रा. रमेश रामलिंगी स्वामी	५०
९	भर्तृहरि ग्रंथ परिचय	डॉ. गणंजय कहाळेकर	५६
१०	कैयट	श्रीमती बकुल भगवानराव कांबळे	६०
११	भट्टोजीदीक्षित	डॉ. सांजिवनी नेरकर	६७
१२	आचार्य वरदराज	प्रा. ज्योती मामडगे	७२
१३	चंद्रगोमी	डॉ. प्रशांत बिरादार	७८
१४	पंडितराज जगन्नाथ	प्रा. पी. बी. गायकवाड	८२

संस्कृत भाषेतील व्याकरणशास्त्र

प्रा. राजेन्द्र प्रसाद किशनराव आर्य

संस्कृत विभागप्रमुख

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर.

व्याकरणशास्त्राची परंपरा खूप प्राचीन काळापासून आहे. या शास्त्राची उत्पत्ती केव्हा झाली याबद्दल विद्वानांमध्ये एकमत नाही. व्याकरणशास्त्राचे जेष्ठ विद्वान पं. युधिष्ठिर मीमांसकजीच्या मतानुससार त्रेता युगाच्या सुरुवातीला व्याकरणशास्त्र ग्रंथरुपात सुव्यवस्थित रूपाने विकसित झाले होते. वेद, ब्राह्मण, उपनिषद्, महाभारत आदी अनेक ग्रंथांमध्ये व्याकरणाचा उल्लेख आढळतो. जसे -

“सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरण उच्यते तन्मूलतो व्याकरण व्याकरोति इति तत्तथा” महाभारत उद्योग. ४२-६०

“व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति शब्द ज्ञान जनकं व्याकरणम्” अर्थात ज्या विद्येने योग्य, शुद्ध शब्दाचे ज्ञान होते त्याला व्याकरण म्हणतात.

व्याकरण शास्त्राचे आव्य प्रवक्ता ब्रह्मजी मानले जातात. ब्रह्मजीने हे ज्ञान बृहस्पतीला व त्यांनी इंद्राला व्याकरणाचे उपदेश दिले. जसे-

“ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः”

प्राचीन काळात वेदांच्या अध्ययनास विशेष महत्त्व दिले जात होते. गुरुकुल परंपरेत वेद व इतर धार्मिक ग्रंथांच्या पठनावर जास्त भर दिला जात होता. या वेदांना समजण्यासाठी षड्वेदांग पूरक होते. या वेदांगात शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त छन्द, ज्योतिष यांचा समावेश आहे. या वेदांगात इतर शास्त्रांसोबत व्याकरणदेखील आहे. शब्दांची निर्मिती नाम, आख्यात आदींसाठी व्याकरण खूपच आवश्यक आहे. वेद शास्त्रादींचे अध्ययन करण्यासाठी आचार्य पतंजली मुनींनी असे म्हंटले आहे

की- “ब्राह्मणेन निष्कारणे धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” अर्थात् ब्राह्मणाने विनाकारण वेद, षडंग आदींचे अध्ययन व ज्ञान आदी ग्रहण केले पाहिजे.

आचार्य पाणिनीच्या अगोदर ब्रह्म, ऐन्द्र, आपिशल, प्राजापत्य आदी अनेक व्याकरणाचार्य झाले. परन्तु या सर्वांपैकी पाणिनीचे व्याकरण सर्वात लोकप्रिय ठरले. आचार्य पाणिनीने त्यांच्यापूर्वी विखुरलेल्या सामग्रीला योग्य प्रकारे वैज्ञानिक दृष्टीने जोडून एक नवीन ग्रंथ अष्टाध्यायीची रचना केली. हे पुस्तक अशा प्रकारचे आहे की याच्या तोडीचे ग्रंथ दुसऱ्या भाषेत आजदेखील उपलब्ध नाही.

लैलिन ग्राडच्या प्रो. वात्सक्याच्या मतानुसार पाणिनीय व्याकरण हे मानवरचित रचनांपैकी सर्वोत्तम रचना आहे. हे व्याकरण प्राचीन आर्ष वाङ्मयाची अनुपम निधी आहे. हे प्राचीन व अर्वाचीन संपूर्ण साहित्याला सूर्याप्रमाणे प्रकाशित करीत आहे. पाणिनीच्या पूर्वी किंवा नंतरचे जे व्याकरणाचे आचार्यगण झाले ते सर्व यांच्यासमोर निष्प्रभ झाले आहेत. त्या सर्व व्याकरणाचार्यांचे केवळ ग्रंथांमध्ये वेग-वेगळ्या प्रसंगी फक्त नामोल्लेख आढळतो. आचार्य पाणिनीच्यानंतर त्यांचे टीकाकार, भाष्यकार, वार्तिककार व्याकरण जगात प्रसिध्दी प्राप्त करू शकले. अष्टाध्यायी आचार्य पाणिनी, वार्तिककार कात्यायन व सूत्रांवर भाष्य लिहिणारे महाभाष्यकार आचार्य पतंजली हे तिनही मुनी व्याकरण जगात त्रयमुनी म्हणून सुप्रसिद्ध आहेत. आचार्य पाणिनीने लोकव्यवहारात प्रचलित शब्दांना घेवून आपले व्याकरण बनविले. यांचे उद्देश असे होते की, संस्कृत भाषेत असाधु शब्दांचे प्रचलन थांबविणे, भाषाची अनियमता आणि असंयमतेला दूर करणे आणि भाषेची एकरूपता कायम ठेवणे. याच कारणांमुळे एवढ्या हजारो वर्षांनंतरदेखील संस्कृतचे एकच रूप पूर्ण भारतात आम्हाला दिसते. त्याच्यात इतर भाषांप्रमाणे देश, कालानुसार विविधता सापडत नाही.

व्याकरण शब्दाची व्युत्पत्ती या प्रकारे सांगितले जाते “व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्” व्याकरणात शब्दांची सुबंत तिडन्त पदांची व्याख्या केली जाते. व्याकरण वेदरूपी पुरुषाचे मुख मानले जाते. “मुखं व्याकरणं स्मृतम्” शरीरातील मुखा प्रमाणे वेदांगात वेदांच्या रक्षणासाठी

व्याकरण प्रमुख आहे. ऋग्वेदात व्याकरणाचे रूपक वृषभाशी जोडले गेले आहे. या व्याकरणरूपी वृषभाचे नाम, आढ्यात, उपसर्ग, निपात हे चार शिगे आहेत व तीन काळ भूत, वर्तमान व भविष्य यांचे पाय आहेत. सुप् व तिङ् हे दोन डोके आहेत. सात विभक्ती याच्या सोबत आहेत. हा व्याकरणरूपी वृषभ उर, कण्ठ, मस्तक आणि तीन स्थानांनी बांधलेला आहे. व्याकरणांमुळे वेद रक्षा होते. नव-नवीन पदांची कल्पना होते. म्हणून आचार्य वररुची म्हणतात की- “ब्राह्मणांनी विनाकारणदेखील व्याकरणाचे अध्ययन केले पाहिजे” व्याकरणांमुळे शब्दांची शुद्धता व अशुद्धता समजते.

महाभाष्यकार आचार्य पतंजलीनी व्याकरण अध्ययनाचे मुख्य पात्र प्रयोजनांचा व काही अनुषंगिक प्रयोजनांचा उल्लेख केला आहे. जसे -

“रक्षोहागमलध्वसंदेहाःप्रयोजनम्” अर्थात् “रक्षार्थं वेदानामध्येयं

व्याकरणम्” अर्थात् वेदांच्या रक्षणासाठी व्याकरणाचे अध्ययन आवश्यक आहे. वेद मंत्रांच्या उच्चारणासाठी लिंग, काळ आदींचे ज्ञान आवश्यक आहे. वेदांचे काही-काही मंत्र खूप मोठे असतात. त्यांचे उच्चारण करण्यासाठी शब्दांना लहान-लहान विभागात विभाजित करून त्यांचे उच्चारण केले पाहिजे. स्वर व वर्णाना शुद्ध उच्चारले पाहिजे. जसे - “तेऽसुराः तेऽसुरा हेलयो हेलयो इति कुर्वन्तः परावभूदू” या ठिकाणी राक्षसांनी अशुद्ध उच्चारण केल्यामुळे ते पराभूत झाले होते. त्यात काही संशय राहू नये म्हणून व्याकरण ज्ञान आवश्यक आहे. योग्य उच्चारण केल्यामुळे केलेले यज्ञ आदी सार्थक होतात.

आचार्य पतंजलीनी व्याकरण अभ्यासाचे तेरा प्रयोजन मानले आहेत. व्याकरणांमुळे शुद्ध उच्चारण कळते. जसे- राक्षसांनी अशुद्ध उच्चारण हेलेयः हेलयः असे केल्यामुळे ते पराभूत झाले होते. म्हणून शुद्ध उच्चारण करण्यासाठी व्याकरण ज्ञान आवश्यक आहे. व्याकरणांचे प्रमुख उद्देश वेद रक्षा आहे. वेदांची रक्षा पद, वर्ण, मात्रांचे योग्य उच्चारण आणि प्रयोगानेच ते शक्य आहे. ब्राह्मणांचे कर्तव्य आहे की वेद रक्षणार्थ वेदांग षडंगांचे अध्ययन केले पाहिजे. या वेदांगात व्याकरण प्रमुख आहे. संस्कृत साहित्य

अपार जलराशी प्रमाणे विशाल आहे. जन्म जन्मांतरात देखील त्याचे पूर्ण ज्ञान होणे शक्य नाही. परन्तु व्याकरणच असा एक लघु उपाय आहे. ज्याच्या मदतीने आम्ही ज्ञानार्जन करू शकतो. वैदिक किंवा लौकिक शब्दांवद्दल उत्पन्न संदेह निवारण फक्त व्याकरणच दूर करू शकतो.

प्राचीन काळी मुलांना म्हटले जात होते की, "हे बाळा! तू काही अभ्यास कर अथवा न कर परंतु व्याकरणाचे अध्ययन अवश्य कर" कारण की याच्या अध्ययनामुळे इतर शाखांची गोडी आपोआपच लागत असते व तो ज्ञानार्जनासाठी प्रवृत्त होत असतो. जसे -

यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनः स्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृच्चकृत॥

जसे व्याकरण उच्चारणामुळे स्वजन (आपला संबंधी), स्वजन (कुत्रा), सकल - संपूर्ण, शकल - (तुकडा), सकृत् - (एकदा), शकृत् - (शेण, कचरा) आदी. अशा प्रकारच्या चूका होवू नये म्हणून व्याकरण आवश्यक आहे.

संस्कृत व्याकरणाश्रित भाषा आहे. संस्कृतात व्याकरण म्हणजे त्याचा पायाच. ते मजबूत करण्यासाठी व्याकरण महत्त्वाचा आहे. कोणत्याही भाषेचे वर्ण, शब्द, वाक्य या तिहींचे निरूपण अत्यावश्यक आहे. संस्कृत व्याकरणात वरील तिहींवर खूपच सूक्ष्मतेने विचार आहे. म्हणून येशे उच्चारण, लेखन आदीवर खूपच गहन चिन्तन आहे. म्हणून हजारो वर्षांनीदेखील व्याकरणाचे महत्त्व कमी झाले नाही. व्याकरणशास्त्राचे जेवढे विस्तृत आणि सूक्ष्म वाचन संस्कृतात झाले तेवढे दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत झाले नाही. म्हणून उपर्युक्त गोष्टीसाठी संस्कृत व्याकरणाचे ज्ञान आवश्यक आहे. म्हणून काळाच्या प्रवाहात नंतर-नंतरच्या काळात अनेक कौमुदी ग्रंथांची निर्मिती झाली. जे त्या-त्या काळातील मागणी प्रमाणे रचले गेले. ज्यात प्रामुख्याने सिध्दांतकौमुदी, लघुसिध्दांतकौमुदी काशिका व इतर अनेक ग्रंथांची निर्मिती झाली परन्तु या सर्वांचा मूळ आधार हा पाणिनीचा अष्टाध्यायी हा ग्रंथ आहे.

म्हणून एवढा दीर्घकाळ होवूनदेखील आम्ही संस्कृत व्याकरणाला विसरू शकत नाही. जसे एखादे भवन बांधण्यासाठी पाया मजबूत व नीटनेटका पाहिजे त्याचप्रकारे संस्कृतात गहन ज्ञानासाठी संस्कृत व्याकरण हे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, पं. युधिष्ठिर भीमासक रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालमह, सोनीपत (हरियाणा) पंचम संस्करण - 1994.
2. संस्कृत व्याकरण एवं लघुसिध्दांत कौमुदी, डॉ. कपिल देव द्विवेदी, विश्व विद्यालय प्रकाशन, चौक बाराणसी, अष्टम संस्करण - 2020.
3. संस्कृत निबंध सुरभिः, ईस्टर्न बुक डिपॉजिटर्स - जवाहर नगर, नई दिल्ली प्रथम संस्करण - 1991.